

مقدسی و احسن التقاسیم

محسن رحیمی فر*

اشاره

همانگونه که می‌دانیم فنیقی‌ها و یونانی‌ها بواسطه جهانگیری و بازرگانی با جغرافیا آشنا شدند. اما مسلمانان به سه دلیل قبل از ترجمه کتاب بطلمیوس با علم جغرافی آشنایی داشته‌اند که آن سه دلیل عبارت بود از ۱_ زیارت مکه که خود مستلزم شناخت راههای مبدأ تا مقصد نهایی که همانا کعبه بوده است می‌باشد ۲_ مسافرت برای کسب علم که معمولاً دانشمندان و علماء به مسافرت به شهرها می‌پرداختند و این مسافرتها هم مرتبط با شناخت دقیق راهها و مکانها بود و عامل سوم هم در طرز تسخیر سرزمینها توسط مسلمانان به ظهور می‌رسید چرا که طرز فتح با نوع مالیات و جزیه ارتباط داشت که علاوه بر امیران فقها هم در آن دخالت داشتند و طبعاً دانستن وضع شهرها و جاده‌ها و... علماء را در حل مسائل و مجهولات در این زمینه کمک می‌نمود.

ظاهراً علم جغرافیا در قرن چهارم در میان ملل اسلامی (اعراب) به حد کمال رسید. در این دوران در نتیجه نشر کتابها که از زبان بیگانه و بخصوص یونانی و فارسی و هندی ترجمه شده بود فرهنگ اسلامی بسطی فوق العاده یافت. تشویق خلیفه‌ها، امیران و همچنین عمران و آبادی و وسعت فکر و همچنین رفت و آمدهایی که میان ملل مختلف پدید آمده بود بر رونق فرهنگی این دوره می‌افزود.

همانگونه که در این قرن کتب در زمینه علوم مختلف فزونی یافت کتابهای جغرافیائی و تاریخی هم زیاد شد. نخستین کسی که مانند یونانی‌ها به زبان عربی کتاب جغرافیا نوشت مؤلف کتاب صوره الاقالیم یعنی ابوزیدبلخی بود از دیگر جغرافیایونسان مشهور می‌توان از یعقوبی و مسعودی نام برد که اگر چه بیشتر مسعودی را با عنوان مورخ می‌شناسند اما او را هم می‌توان در صنف جهانگردان عصر دانست که تقریباً به همه اقطار جهان مسافرت کرده بود.

از دیگر جغرافیایونسان معروف و مشهور قرن چهارم همانا مؤلف کتاب احسن التقاسیم یعنی ابو عبدالله مقدسی می‌باشد. در این مقاله مختصری از زندگی وی و سپس معرفی اثر معروف او یعنی احسن التقاسیم پردازیم.

مقدسی

نام وی شمس‌الدین ابو عبدالله محمدبن احمدبن ابی بکر بناء شامی مقدسی می‌باشد در مورد تلفظ کلمه مقدسی نظرات گوناگونی است. غلامحسین مصاحب در دایره المعارف فارسی نام وی را بصورت مُقدسی «moqadda Si» یا مُقدسی «maqdesi» آورده است.^۱ معین هم نام وی را بصورت مُقدسی آورده است و می‌گوید چون در سرزمین بیت المقدس بدنیا آمد بدین نام مشهور شد.^۲

اما مقدسی در کتاب خویش در مورد اینکه او را به چه نامهایی می‌خوانده‌اند آورده است که وی در طول سفرهایی که انجام داده به سی و شش (۳۶) نام خوانده شده مانند: مقدسی، فلسطینی، مصری، مغربی، خراسانی، سلمی، فقیه، مذکر، عراقی، بغدادی و... و احتمالاً این گوناگونی نامها بخاطر شهرهایی بوده است که مقدسی در طول سفر از آنها عبور کرده است.^۳ جد پدری او ابوبکر بنا سازنده‌ی استحکامات عکا برای احمدبن طولان بوده است و جد مادری وی هم همانگونه که در کتابش ذکر کرده است می‌بایست ابوطیب شواء از بیارقومس ایران باشد. مقدسی در این مورد می‌گوید که: «من در مورد بیار به دو دلیل درازگویی کرده‌ام اول اینکه بدانی بردازگویی هم توانایی دارم و دوم اینکه ریشه خویشاوندان مادری من از آنجاست و مردمان جد من ابوطیب شواء را می‌شناسند.»^۴

تولد مقدسی

سال تولد مقدسی و اینکه او در چه سالی بدنیا آمده کاملاً مشخص نمی‌باشد اما او احتمالاً در تاریخ میان سالهای ۳۳۱ تا ۳۳۴ هجری متولد شده است.^۵ محل تولد مقدسی را آقای عبدالرفیع حقیقت در مقدمه‌ای که بر کتاب احسن التقاسیم نوشته است شهر فلسطین ذکر کرده

۱- مصاحب، غلامحسین، دایره المعارف فارسی، امیرکبیر، ج سوم بخش دوم (م-ی) صفحه ۲۸۲۵

۲- معین، محمد، فرهنگ فارسی، امیرکبیر، تهران، ج ۶، ۱۳۵۲

۳- مقدسی، ابو عبدالله، احسن التقاسیم، علی‌نقی منزوی، مؤلفان و مترجمان ایران، تهران ۱۳۶۱ صفحه ۶۱

۴- همان کتاب صفحه ۵۲۳

۵- مقدمه‌ی همین کتاب صفحه XVIII

است. اما مقدسی درجایی از کتاب خویش اشاره می‌کند که وی به زبان شام گفتگو می‌کند زیرا که آنجا میهن اوست که در آن روئیده است^۱
بنابراین شاید بتوان اینگونه گفت که احتمالاً مقدسی در شام متولد شده اما در بیت المقدس بزرگ شده است.

تاریخ فوت او هم به درستی مشخص نیست اما او احتمالاً پس از سال ۳۸۱ هجری در تاریخی نامعلوم فوت کرده است^۲. حسن ابراهیم حسن هم در کتابش تحت عنوان تاریخ سیاسی اسلام سال فوت او را سال ۳۷۸ هجری می‌داند^۳.

اساتید مقدسی

در مورد اینکه مقدسی از محضر چه اساتیدی بهره برده و استفاده کرده است؛ در کتاب احسن التقاسیم به قاضی ابوالحسین قزوینی نامی که ظاهراً می‌بایست یکی از استادان مقدسی بوده باشد، اشاره شده است. وی این مطلب را در کتاب خود اینگونه آورده است که: «من به روش قاضی ابوالحسین قزوینی مناظرات کنم زیرا که وی نخستین استادی است که نزد وی پیاموختم^۴».

همچنین می‌بایستی که مقدسی احترامی خاص، برای علماء و دانشمندان بلاخص فقها قائل بوده باشد و این موضوع در کتاب وی کاملاً آشکار است.
«البته اگر من از بدی مردمان شهری سخن گفته‌ام اهل دانش و ادب بویژه فقیهان از آن مستثنی هستند زیرا که من فضیلت را در ایشان می‌دانم^۵».

۱- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۴۵

۲- مقدمه‌ی همین کتاب صفحه XVIII

۳- حسن ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ابوالقاسم پاینده، انتشارات جاویدان، جلد دوم صفحه ۷۰۵

۴- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۴۵

۵- همان کتاب، ص ۴۹

مذهب مقدسی

در مورد مذهب مقدسی سخنان زیادی رفته است. برخی او را شیعه و برخی او را سنی و برخی وی را در مسلک صوفیان و معتزله می‌دانند و این موضوع نشأت گرفته از مطالبی است که وی در کتابش آورده است.

در مقدمه‌ی احسن التقاسیم آمده است که ظاهراً مقدسی مذهب التقاطی داشته است و در بند تعصبات و جزئیات نبوده است او با فرقه‌ی کرامیه‌ی نیشابور و خراسان آشنایی داشته و به معتزله هم تمایل داشته و به صوفیان هم علاقمند بود و در چند جا هم تمایل خویش را به شیعه نشان داده است.^۱ در دایره المعارف تشیع از قول مقدسی چنین آمده است که «در مسجد کوفه بواسطه دفاع از علی (ع) و به اتهام رافضیگری مردم بر سرش ریختند»^۲.

اما اینکه چرا وی را اینگونه بی تعصب نسبت به مذهب دانسته‌اند نشأت گرفته از رنجها و مشقت‌هایی است که وی در طول سفر متحمل شده است. او در طول سفرش بخاطر اینکه به برخی عقاید گروه‌های دینی دست یابد در لباس آنها در آمده مثلاً خودش می‌گوید برای اینکه بتوانم به افکار صوفیان پی ببرم در لباس آنان در آمدم و همچنین باز در جایی ذکر می‌کند که به جهت سختی در جایی مجبور بوده است که بر پا مسح بکشد.

اما اینکه واقعاً او پیرو چه مذهب و دینی بوده است بایستی به سخن او در کتابش توجه کرد او می‌گوید: «من در میان مذهبها ابوحنیفه را برگزیدم به یادگارهایی که از عراق دارم و از حروف قرائت ابوعمران عبدالله بن عامر را به سبب مطالبی که بعدها یاد خواهم کرد برگزیدم»^۳.

این سخن وی به وضوح آشکاری می‌سازد که وی بر مذهب اهل سنت و فقه حنفی بوده است.

۱- مقدمه‌ی همین کتاب ص ۱۹

۲- جمعی از مؤلفان، دایره المعارف تشیع، انتشارات شهید سعید محبی، تهران، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۵۰۴.

۳- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۵۶

کتاب احسن التقاسیم

نام کامل کتاب احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم است. مجیر الدین علیمی، مورخ محلی بیت المقدس، و خلیل جبرون در کتاب الانس الجلیل بتاریخ القدس و الخیل خود از کتاب مقدسی بصورت البدیع فی تفصیل مملکه الاسلام یاد کرده اند^۱.

این کتاب یکی از کتب ارزشمند جغرافی است که به زبان عربی نوشته شده است. از این کتاب دو نسخه در دست است یکی نسخه استانبول است و دیگری نسخه برلن می باشد. این کتاب دارای تصاویر جغرافیایی هم بوده است که در کتاب مورد استفاده اینجانب هیچ گونه تصویری موجود نمی باشد.

اما پیرامون چاپ های مختلف این کتاب باید اشاره کرد که دخویه در لیدن به سال های ۱۸۸۵ و ۱۸۷۸، دخویه و دوزی با ترجمه فرانسوی و مشروح و تعلیقات در لیدن به سال ۱۹۰۶ چاپ کرده است و ترجمه انگلیسی کلکته هم در سال ۱۸۹۷-۱۹۵۱ صورت گرفته است^۲.

انگیزه‌ی تدوین کتاب

احساس وظیفه و مسئولیتی که مقدسی در خود احساس کرده است او را بر آن داشته که دست به تألیف این کتاب بزند. وی در این مورد می گوید: «اگر گردآوری این اصل بر من واجب نبود من هرگز بدان نمی پرداختم. ولی چون خداوند مرا به دورترین نقاط کشور اسلام رسانیده راههای آنرا بر من وانموده، بخش بندی آنرا به من الهام کرده بود؛ من بر خویشتن واجب دیدم که این دانش را بر همه‌ی مسلمانان برسانم^۳». از این جمله به روشنی برمی آید که احساس مذهبی و دینی محرک و مشوق مقدسی در امر تدوین کتاب بوده است.

۱- مقدمه‌ی همین کتاب ص ۲۰

۲- مصاحب، غلامحسین، دایره المعارف فارسی، فرانکلین، ج اول (۱-س) ۱۳۴۵ ص ۶۵

۳- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۳۴۷

سبک کتاب

این کتاب دارای سبکی مشکل می‌باشد و مؤلف در آن به سجع پردازی و موجزنویسی پرداخته است. اما علت آوردن سجع در این کتاب توسط مؤلف بدین منظور بوده است که مورد پسند عوام قرار گیرد^۱.

مقدسی همچنین در مورد کتابش می‌گوید که برخی از معانی پیچیده را در آن نهادم تا گرانمایه باشد؛ دلیل را برای اطمینان آوردم، داستان را برای نمونه، سجع را برای زیبایی، حدیث را برای تبرک یاد کردم، مطلب را بیشتر گزارش دادم تا اگر عوام نیز آنرا دیدند بفهمند، و آنها را به ترتیب فقهی مرتب کردم تا اگر دانشمندان ببینند ارج نهند.

اهمیت کتاب

کتاب احسن التقاسیم از جنبه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و... مهم است. از لحاظ مذهبی در این کتاب سخن از مبارزات و تعصب‌های فرقه‌ای، سخن از خانقاهها و محافل‌های آنان، و سخن از وجود خوارج در نواحی ایران، رفته است. از لحاظ اجتماعی نیز چون این کتاب نکات مهم و روشنی از آداب و رسوم و اخلاق و زبان و تمدن در سرزمینهایی که از آنها سخن رفته است می‌دهد خود حائز اهمیت می‌باشد. البته بایستی اذعان کرد که اهمیت کلی و عمومی این کتاب بخاطر تیزبینی و مشاهدات دقیق مؤلف می‌باشد. نکته ای که نباید از آن غافل بود این است که احسن التقاسیم از باب شناخت زبان و لهجه های شهرهای مختلف ایران حائز اهمیت فوق العاده است. بعنوان مثال هنگام تحقیق در باب جغرافیای خراسان و ماوراء النهر در ذکر السنه‌ی اهالی این نواحی چنین گفته است: «زبانهای مردم این نواحی مختلف است. زبان مردم نیشابور فصیح و مفهوم است مگر اینکه اوائل کلمات را کسره می‌دهند و حرف (یا) بر آنها می‌افزایند و می‌گویند بیگو و بیشنو و گاهی سین بی فایده ای هم بر کلمات اضافه می‌کنند مثل بخورستی، بگفتستی^۲.

۱- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۷

۲- صفای، ذبیح...، تاریخ ادبیات در ایران از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی، تهران ۱۳۶۹، ص ۱۸۰.

چگونگی گردآوری مطالب

مقدسی در تدوین کتابش از شنیده‌ها و دیده‌هایش استفاده کرده است. در مورد شنیده‌ها بدین صورت عمل کرده؛ موضوعی را که همه‌ی مردم در مورد آن اتفاق نظر داشته‌اند در کتاب خویش می‌آورده و از بیان و تقریر آنچه که در مورد آن اختلاف داشته‌اند دوری می‌کرده است. او همچنین می‌گوید آنچه که دلم گواهی نمی‌داد و خردم نمی‌پذیرفت به گوینده‌اش منسوب داشتم و آنچه که در آن مشکوک بودم یا تک خیر بود به کسی که از وی شنیدم منسوب داشتم.^۱

وی همچنین به اقلیم‌ها و کشورهای گوناگون مسلمان‌نشین سفر کرده است؛ از جمله شام و عراق و ایران و غیره. مقدسی مغرب را با اندلس یکی نهاده و می‌گوید به اندلس نرفته است اما آنچه را که شنیده نقل می‌کند.^۲ سفرهایی که مقدسی انجام داده بیش از ده هزار درم برایش خرج داشته است.^۳ او ظاهراً در بیت المقدس از وضع مادی نسبتاً خوبی برخوردار بوده است اما در طول سفر وی برای گذران زندگی خویش دست به هر کاری زده است. او در این مورد می‌گوید: «از آنچه به مسافران رسد چیزی نماند مگر از آن نصیبی برگرفتم بجز گدائی و ارتکاب گناه کبیره.» و سپس ادامه می‌دهد که فقه و ادب آموخته و آن را به دیگران آموخته است.^۴

موضوع و محتوای کتاب

همانگونه که اشاره شد موضوع کتاب در علم جغرافیا می‌باشد البته نه جغرافیای صرف. مقدسی در هر اقلیم جهت آشنایی مردم اصطلاحات خودشان را بکار برده است. او در کتاب خویش هنگامی که اقلیم‌های مختلف را توضیح می‌دهد در مورد هر اقلیم از موضوعات زیر سخن می‌گوید: ابتدا عنوانی تحت نام فهرست واره دارد که هر ناحیه را به چند خوره تقسیم می‌کند آنگاه گزارشی از آن اقلیم دارد بعد شهرهای آنرا توضیح می‌دهد. سپس در مورد آئین

۱- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۴

۲- همان کتاب ص ۳۱۱

۳- همان کتاب ص ۶۳

۴- همان کتاب ص ۶۱

مردمان هر شهر و قرائت موجود آنان و بازرگانی و واحد اندازه‌گیری آنها صحبت می‌کند. او همچنین از پول آن شهر، رسومات آنان، معادن و از چگونگی روابط میان مردمانش تحت عنوان پیوندها سخن می‌راند. مقدسی همچنین از مکانهای دیدنی هر اقلیم، قبیله‌ها و دولت واز نوع مالیات و گمرک آنان و همچنین از فواصل شهرها نسبت به یکدیگر صحبت می‌کند. مقدسی به پیروی از هرمسیان عدد چهارده را برای تقسیم جغرافیائی اقلیمها ۷ در خشکی و ۷ زیر آب بکار برده است در صفحه‌ی چهارده وی تنها کشور اسلام را به چهارده اقلیم ۶ عربی و ۸ عجمی تقسیم نموده است.^۱

تدوین و تألیف نهایی کتاب

مقدسی کتابش را در سن چهل سالگی و به سال ۳۷۵ هجری در مرکز فارس و در زمان عبدالکریم الطائع لله تدوین کرده است^۲ اما یاقوت حموی در معجم البلدان می‌گوید که مقدسی تألیف کتاب خویش را در حدود سال ۳۷۵ هجری به پایان برده است.^۳ اما در مورد اینکه مقدسی کتاب خویش را بنام چه کسی کرده است بعضی از کتابها اشاره به ابوالحسن علی بن الحسن نامی کرده‌اند که با مراجعه به متن کتاب احسن التقاسیم می‌توان دریافت که شغل وی بایستی وزیر بوده باشد. «من به شاهان و بزرگان و وزیران نگریستم و دیدم که شایسته‌ترین کس برای پیشکش ساختن این کتاب بدو کسی است که عمید الدوله او را برگزیده و پادشاه خاوران او را به وزارت برگرفته است. شیخ فاضل سید ابوالحسن علی بن الحسن بویژه که این علمی است که وزیران را خوش آید. ولی من این کتاب را عام قرار دادم و نسخه‌ی نسبت داده به او را مخصوصاً به المسافات و الولایات نامیدم»^۴.

۱- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۸۳

۲- همان کتاب ص ۱۱

۳- مقدمه همین کتاب ص XVIII

۴- مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۱۳

منابع مورد استفاده مقدسی

در مورد اینکه مقدسی در تدوین کتابش از چه کتابها یا کتابخانه‌هایی استفاده کرده است بایستی گفت که اولین چیزی که مقدسی اشاره می‌کند این است که می‌گوید: اولین چیزی که برای روشن‌گری از آن کمک گرفتم پرسش از خردمندان مردم بوده است.^۱ وی همچنین از کتابخانه منسوب به صاحب بن عباد و همچنین کتابخانه عضدالدوله نیز استفاده کرده است.^۲

مقدسی همچنین در کتابش از قسمتهایی از کتاب جاحظ که در علم جغرافیا بوده استفاده کرده است و در این مورد می‌گوید: «من کوشیده‌ام تا آنچه را که آنان [دیگر جغرافیایان] نوشته‌اند نویسم و آنچه آورده‌اند دوباره گزارش ندهم مگر در موارد ضروری تا مگر اینکه حق ایشان را پایمال نکرده و از تألیف‌هایشان ندزدیده باشم».^۳

نتیجه

کتاب احسن التقاسیم یکی از ارزشمندترین کتب جغرافیا می‌باشد که علاوه بر جغرافیا می‌توان از آن عقاید مردم در مورد مسائل خرافی و دیگر مسائل رایج آن زمان را به درستی درک کرد.

اگر چه مقدسی در کتابش گفته است که شنیده‌ها و آنچه را که باور دارد ذکر می‌کند اما باز هم می‌بینیم که وجود روایات و افسانه‌های خرافی به حدی بوده که او را مجبور کرده است که تعدادی را نقل کند بعنوان مثال در جایی از کتاب می‌گوید که سنگی بزرگ با حفره‌های مختلف وجود داشته که هر حفره‌ی آن مخصوص مرضی بوده است و هر کس که بدان مرض مبتلا بوده اگر به داخل حفره‌ی مربوطه می‌رفته شفا می‌یافته است و حاکم آن شهر آن سنگ را خراب کرد تا مردم به طیب احتیاج پیدا کنند و سپس صراحتاً می‌آورد که من این داستان را قبول دارم. از این کتاب می‌توان حتی نوع عقاید خرافی را که در جزیره العرب بوده است را با سرزمینهای مغرب و مصر مورد مقایسه قرار داد.

۱- همان کتاب ص ۴

۲- همان کتاب ص ۶-۵

۳- همان کتاب ص ۷

در این کتاب مقدسی گاهی هم برای مستند جلوه دادن حرفهایش احادیثی را معمولاً از پیامبر اکرم (ص) و علی (ع) و گاهی هم از عبدالله بن عمر ذکر کرده است.

مقدسی برای نوشتن این کتاب ۱۰ سال در بلاد اسلامی به سیر و سفر پرداخت اما هنگامی که او در سال ۳۷۵ تألیف کتابش را به پایان برد پس از سه سال بعد او اقدام به مسافرتی دیگر نمود و در برخی از مطالب کتابش تجدید نظر کرد.

اما خوانندگان این کتاب برای اشخاصی هم که در زمینه‌ی جغرافیا تحصیل می‌کنند بسیار لازم است زیرا از این کتاب می‌توان تصویری روشن از جغرافیا و سرزمینهای جهان از منظر انسانهایی که در قرن چهارم می‌زیسته‌اند بدست آورد.

منابع و مأخذ

- ۱- حسن ابراهیم حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ابوالقاسم پاینده، جاویدان، جلد دوم
- ۲- مصاحب، غلامحسین، دایره المعارف فارسی، امیرکبیر جلد‌های اول و دوم
- ۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی، امیرکبیر، تهران جلد ۶، ۱۳۵۲
- ۴- مقدسی، ابوعبدالله، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، علینقی منزوی، شرکت مؤلفان و مترجمان، تهران، ۱۳۶۱

فهرست برخی دیگر از کتب که مطالبی بصورت پراکنده در مورد مقدسی دارند

- ۱- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ ایران بعد از اسلام
- ۲- آژند، یعقوب، تاریخ نگاری در اسلام
- ۳- ورهرام، غلامرضا، منابع تاریخ دوران اسلامی
- ۴- تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم میلادی، تألیف چندتن از محققین خارجی، ترجمه کریم کشاورز
- ۵- دایره المعارف تشیع، جمعی از مؤلفان.
- ۶- صفا، ذبیح...، تاریخ ادبیات در ایران.
- ۷- بیات، عزیزا...، شناسایی و نقد منابع.